

Botarga: de disfressa a personatge

Francesc Massip

La primera menció de la paraula "botarga" que apareix als Països Catalans en un context festiu data de 1599, quan la ciutat de València va acollir la celebració de les noces de Felip III, el "rey lelo", un titella mogut pels seus "validos", fill d'aquella espècie de funcionari d'hisenda llòbreg i gris que va fer construir l'Escorial, "sitio sin afabilidad, adonde todo es horrible, aborrecible, abominable", lloc on "los famosos pintores han allí olvidado su arte", segons el definia Cervantes. Com que les noces de l'hereu de Felip II amb Margarida d'Àustria van coincidir amb les festes de Carnestoltes, la noblesa va desfil·lar davant el Palau del Real (avui un munt de runa als Jardins de Viveros) i Lope de Vega, secretari del marquès de Sarrià, encapçalava la comitiva "vestido de Botarga, hábito italiano que era todo colorado, con calzas y ropilla seguidos y ropa larga de levantar, de chamelote negro, con gorra de terciopelo llano en la cabeza". Cavalcava una mula, "y por el vestido que traía y arzones de la silla, llevaba colgando diferentes animales de carne para comer, representando el tiempo del Carnal, como fueron muchos conejos, perdices y gallinas y otras aves, colocadas por el cuello y cintura de su cuerpo". Al seu costat, un bufó del rei anava disfressat de Quaresma, en aspecte de "Ganassa, italiano, el qual llevaba colgados de su vestido muchas especies de pescado... y en la cabessa traía esta máscara Cuaresma a modo de turbante, con unos círculos de madera delgada, y por ellos colgando muchas anguilas frescas y sardinas saladas". Si el combat de Carnaval i Quaresma ja era escenificat en temps de l'Arcipreste de Hita (segle XIV) i sorneguerament pintat el 1559 per Bruegel, aquí assimilava la fesomia dels protagonistes a la parella de còmics més famosos del moment: Stefanello Bottarga, actor de commedia dell'arte dit en realitat Abagaro Francesco Baldi, que havia adoptat la màscara de Pantalone, i Zan Ganassa, el personatge de criat que incorporava Alberto Naselli, director de la primera companyia de comèdia italiana que va fer una exitosa gira per la Península Ibèrica entre 1574 i 1584. Una parella, doncs, que tindria una cabdal influència en la cultura hispànica: els seus ecos ressonen rera el tàndem del Don Quixot i Sanxo cervantins.

També la disfressa carnavalesca de botarga que revestí Lope tindria la seva difusió en l'àmbit popular en l'estol de personatges que, amb aquest nom, apareixen en diversos punts del folklore hispànic, sempre vinculats a les festes d'hivern i el carnaval, bé que sense relació aparent amb el personatge del Magnifico. Tot fa pensar que, a l'origen del renom "Stefanello Bottarga", hi hauria un altre tipus de "zanni", un Zan Bottarga caracteritzat per l'abotargament o inflor dels seus calçons, i amb el qual l'actor Baldi potser s'havia fet

cèlebre molt abans d'adoptar la màscara del mercader venecià Pantalone. La paraula remunta al grec "tarijos" que vol dir "carn o peix salats", que hauria donat nom a l'antiga ciutat de Tarijea o Tariquea, potser l'actual Magdala, a la costa del llac de Galilea, on els després apòstols de Crist durien la seva pesca a posar-la en salmorra, una especialitat que aquella població exportaria arreu del món. Del grec va passar al copte 'pitarijon' i a l'àrab 'butarih' o 'bitârikha', sempre amb el sentit de salaó, com es recolliria a les grans illes mediterrànies on encara avui són cèlebres les "bottarghe" d'ous de tonyina (Sicília) i les "buttarighe" d'ous de mújol (Sardenya). Tampoc no és estrany que el primer diccionari castellà, el "Tesoro de la Lengua" de Sebastián de Covarrubias (1611) definís la botarga com una "especie de longaniza", com també existeix en provençal ('boutargo'), francès ('boutargue') o anglès ('botargo').

El cert és que la forma sacsonuda i abotifarrada de les disfresses, podria haver inspirat el nom dels personatges que les vestien i que, per extensió, ha passat a significar puntualment 'home molt gras' tant a Vilafranca del Cid (Alt Mestrat) com a Villavieja (Salamanca). Per tant, referit a la indumentària, hauria de designar un vestit d'una sola peça, com una granota de color cru, amb camals amples i llargs que evocarien els dos camals que conformen els lletons o oueres de mújoles, tollines i esturions. Al Corpus de València de 1643 es documenten "dos vestits de mort cruets [tela sense tenyir], a modo de botargues" segurament per a la representació del *Misteri d'Adam i Eva*, i qui sap si d'aquest aspecte de mortalla la parauleta es va aplicar a una caixa de morts, segons recollia una cançó popular del Gironès: "Ya n'encontra dos fusters, que feyan una botarga. / -Ay fusters, los bons fusters, per qui feu aqueixa caixa?" (DCVB i DECLC).

Com a personatges del folklore festiu, les botargues apareixen en múltiples celebracions, particularment hivernals, des de Nadal a Carnaval, amb algunes mostres desplaçades modernament al Corpus i a les festes majors o patronals.

La figura de botarga sovint s'associa a personatges demoníacs, no tant com a éssers malignes (aspecte que, en propietat, només conté el "diabolos", això és 'el que desuneix i calumnia'), sinó com a genis de la natura ("daemones"), potencialment perillosos, però vinculats als ritus de renovació estacional, esperits tel·lúrics sovint benèfics per l'home. El cristianisme va posar-los tots a un mateix sac, però les festivitats més arcaiques i tossudes singularitzen aquesta espècie de divinitat inferior, estretament unida al món vegetal, amb el mite de l'home primigeni i altres personatges silvestres de l'imaginari tradicional como el Basa-Gizon i el Basa-Jaun èuscars o els mateixos "Zanni" de la *commedia dell'arte*, l'un dels quals, rebatejat

a França com a Arlequí, deu el seu nom precisament al personatge folklòric "Hellequin", una mena de geni boscà o d'home salvatge d'antics ressons que encapçalava el seguici dels morts que cavalcaven durant la nit.

A la zona de l'Alt Maestrat, Els Ports de Morella i el Matarranya, les "botargues" apareixen assimilades als dimonis que tempten i esbatussen els sants ermitans Antoni i Pau fins pegar-los foc a la barraca, altíssima pira vegetal construïda a l'entorn d'un eix simbòlic, l'arbre maig o "maio", que esdevé foguerada purificadora. Són les festes anomenades "santantonades", reciclatge cristià d'arcaics ritus propiciatoris del pas de l'hivern a la primavera destinats a estimular la fecunditat del bestiar i els conreus. La "santantonada" més cèlebre és la del Forcall on les botargues vesteixen una granota ^{d'una sola peça} de color blanc sobre la qual es pinten esquemàticament galàpets, serps i altres rèptils, en color negre, verd i roig, gairebé com un siurell mallorquí. Dibuijos que ja ornaven el vestuari del dimoni escènic medieval i que encara adornen altres botargues ibèrics com el de Robledillo de Mohernando i multitud de dimoniatxos catalans o mallorquins. Recorren els carrers de la població custodiant els sants ermitans i fustigant-los amb una mena de fuets o deixuplines, amb el concurs de la "Filoseta", "Filandrón" o "Tentaoreta", això és el "súcube" o diable disfressat de seductora dona. Van de casa en casa, assaltant balcons i finestres i devorant el menjar i beure que els tenen preparat i culminen el passacarrers a la plaça major on incendien la cova dels sants. Figures i actes semblants s'esdevenen a les poblacions veïnes de La Todolella, Cinctorres, Vallibona o Herbers, als Ports de Morella; Bordón al Mestrat de Terol o La Freixneda i La Torre del Compte al Matarranya (Franja de Ponent).

Amb el mateix nom de "botarga" i amb similars atributs, hi ha diversos personatges festius a les zones rurals de Guadalajara. Surten en festivitats hivernals com el Cap d'Any (Humanes), el dia de Reis (Tortuero), el diumenge següent (Valdenuño-Fernández), el dia de Sant Sebastià (Mohernando, Montarrón), el 24 de gener (Mazuecos, Robledillo, Majaelayo) o per la Candelària (Beleña de Sorbe, Retiendas, Arbancón, Albalate de Zorita), i presenten semblances de funció i/o d'indumentària amb altres personatges del folklore asturleonès com el "Guirrio" (Llamas de la Ribera), la "Guirria" (San Juan de Beleño) o los "Maranfallo" (Burbia), o del castellà com el "zarragón" (Galve de Sorbe), "tafarrón" (Pozuelo de Tábara), "zangarrón" (Montamarta), "jurrú" (Alija del Infantado), "morrache" (Malpica de Tajo), "carocho" (Abejera i Riofrío de Aliste) o la *Bisparra* de San Martín de Castañeda; de personatges dels carnivals aragonès (els "trangas" de Bielsa), gallec com els "boteiros" (Viana do Bolo), els *Felos* de Maceda, la *Pantalla* de Xinzo de Limia, els *Carneros* de Frontera o els "cigarrons" i "peliqueiros" de l'Entroido de

Verin o Laza (Ourense), o èuscar com els *Yoariak* o *Zampanzart* d'Ituren, Leitzza i Zubieta, el *Txaxo* y "Ziplot" de Lantz, el *Momotxorro* d'Alsasua (Navarra), el *Kotilum-Gorri* d'Ustaritz (Iparralde), el *Zomorro* de Goizueta o els *Markitos* de Zalduondo (Àlaba), així com amb les típiques figures de les festes d'hivern o "Festa dos Rapazes" de Tras-os-Montes (Portugal) com els "caretos" de Varge (Bragança), d'Ozilhau (Vinhais) o de Podence (Macedo de Cavaleiros), i els "chocalheiros" de Bemposta o Val de Porco (Mogadouro). Figures que retrobem, amb sorprenents similituds, en les festes d'hivern d'arreu d'Europa com el *Lacchè*, *Marascons* i *Matòci* dels carnivals alpins de Trento i el Tirol, les comparses de les festes carnavalesques de Rijeka (Croàcia), el "Pust" de Cerknò (Eslovènia), el "Pétassou" de Trêves (França), els "Berigl" i "Krampus" austríacs, els *Mosi* i els *Urit* de Romania, els *Koukeri* i "Startzi" de Bulgària, o fins i tot els "maras" que surten durant el "mataya" festival del Nepal.

S'habillen amb vestits bigarrats fets de múltiples pedaços de distints colors o bé amb tires virolades cosides a la xarpellera, duen la cara tapada amb màscares de tela, fusta, suro o cartró, a vegades amb banyes i cua acabada en picarol o en altra manera, porten esquellots penjant de la cintura o en bandolera que fan dringar amb els seus salts i evolucions esbojarrades, i solen anar armats amb xurriaques fetes de vit de bou o branques de vimen o amb bufetes de porc inflades o amb vergues, escombres o garrots més o menys tous que utilitzen per encalçar, intimidar i atonyinar la gent, especialment les noies, i estimular així els donatius en diner o espècies, una de les missions del joliu personatge.

El vestit fet amb parracs de diferents tons, pedaços irregulars i de molt variades textures és també el que va adoptar un personatge d'atàviques ressonàncies com l'Arlequí, bé que evolucionarà i s'estilitzarà fins arribar al seu característic indument de losanges virolats en forma de rombes o triangles enganxats a la roba. Un personatge que també ve caracteritzat per la porra que porta penjada al costat i que usa com a cullerot, ceptre, garrot o espasa, que, per una banda, perpetua la "marotte" o ceptre bufonesc dels joglars, i per altra es pot considerar la versió en clau còmica de la maça d'Hèrcules i la clava dels salvatges.

La banda d'esquellots enganxats a l'esquena o penjats a la cintura que fan dringar tot saltant s'associen a actes inscrits en el context carnavalesc que, pel seu arcaïsme, podem relacionar amb les antigues cerimònies dionisiàques i altres rituals ramaders i camperols. En són una mostra impressionant els *Mamutones* de Mamoiada i *Sas Merdulas* i els *Boes* d'Ottana, ambdues poblacions a l'illa de Sardenya, o els *Geroi* de l'illa grega de Skyros. Algun moralista

medieval que degué veure comparses similars, relacionava qui les duïen amb els deixebles del diable, perquè, deia, porten esquelles "en guisa de vaques, per tal que el diable les escolti i controli que no es perdi cap de les seves vaques". En una fesomia similar hi ha els dimonis mallorquins d'Algaida, Montuïri o Manacor.

Els orígens d'aquestes figures estrafolàries i terrorífiques que, com la comparsa de *La Degolla* del Corpus de València o *la Velha* de Vila Cha (Tras-os-Montes), colpegen a la gent amb bastons tous ('carxots'), vessícules, pells o altres tipus de fuets, podrien remuntar a antigues divinitats autòctones responsables de la fecunditat dels ramats i les collites, car presenten una fesomia semblant a les *Lupercalia* romanes, festes de fecundació celebrades a mitjans febrer en les quals els *luperci*, joves mig despullats, fuetejaven les dones amb els *februs* (tires de pell de cabró sacrificat) per atorgar-los fertilitat i incitar-les a la procreació, un acte ben similar al que duen a terme els *Cigarrons* o *Peliqueiros* dels carnavals gallecs amb el *zamarra* o *zanapo* (fuets de carall de porc).

Tot plegat poden ser mostres d'un substrat festiu i ritual preromà que mantindria amb bastanta fidelitat les formes externes tot adaptant el contingut als successius models culturals dominants, particularment durant l'Edat Mitjana amb la seva incorporació a l'imaginari cristià i, en l'època contemporània, a les noves formes festives de diversió popular.